

МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ СИНТЕЗ теоретичних досліджень

у збагаченні методологічної бази логопедії

ШЕРЕМЕТ М. К.,
МАХУКОВА Т. В.

УДК 376.36

ВІДПОВІДНО до гуманістичної парадигми вітчизняної логопедії наукові зусилля й пошуки спрямовані на всебічне вивчення дітей із тяжкими порушеннями мовлення (ТПМ), на розкриття їхніх індивідуальних здібностей і можливостей з метою успішної інтеграції кожної дитини в національну й світову культуру. Для розв'язання цих пріоритетних завдань особливої актуальності набувають питання інноваційних підходів до розробки корекційних технологій, побудованих із використанням прогресивних ідей цілого комплексу наук, об'єктом вивчення яких є дитина та процеси її гармонійного розвитку. Навички повноцінної мовленнєвої комунікації становлять один із компонентів усебічно розвиненої особистості.

Аналіз наукових досліджень у логопедії останнього десятиріччя (О. Корнев, Р. Лалаєва, Є. Соботович, В. Тарасун, В. Тищенко, Г. Чиркіна, М. Шеремет та ін.) свідчить про активне використання досягнень психолінгвістики та когнітивної лінгвістики – наук, які розкривають функціональні характеристики механізмів сприйняття та породження мовлення, вияви мовленнєвої поведінки й мозкових механізмів, що їх забезпечують, вивчають мову як когнітивний механізм у процесах кодування і трансформації інформації, складні

взаємозв'язки мовлення й мислення. Результати таких досліджень мають і фундаментальне значення, і практичну спрямованість для спеціального навчання, оскільки актуальні проблеми корекції й подальшого розвитку мовлення як засобу комунікації й пізнання в структурі особистості дитини із тяжкими порушеннями мовлення можуть бути дослідженими й розв'язаними лише в мультидисциплінарній парадигмі.

У цій статті ми маємо на меті висвітлити ряд наявних у психолінгвістиці та когнітивній лінгвістиці теоретичних положень щодо сучасних підходів до вивчення специфіки функціонування мовних знаків у мовленнєво-мовному механізмі людини на перехресті пізнання й комунікації, співвідношення значень слів і одиниць свідомості – концептів як елементів національної лінгвокультури й культурних цінностей. Ефективна науково-дослідницька та практична діяльність з подолання мовленнєвих порушень, зокрема такий аспект логопедичної роботи, як уточнення, упорядкування, розширення лексичного складу в дітей із мовленнєвою патологією із використанням спеціальних педагогічних методів та прийомів корекції, передбачає наявність уявлень про специфіку мовленнєвої організації та шляхи становлення лексичного запасу в дитячому віці.

Проблема виявлення закономірностей оволодіння значенням слів та їх активного використання в побудові

висловлювань у комунікативних ситуаціях дітьми із ТПМ вимагає звернення до теоретичного розв'язання питань, пов'язаних із розумінням психологічної природи мовних знаків, які ми використовуємо як оперативні одиниці в типових схемах проблемних ситуацій пізнання та спілкування. Для сучасного психолінгвістичного підходу характерним є відхід від трактування значення слова в логіко-раціоналістичному аспекті, який полягає в прирівнюванні значення до поняття з перерахуванням необхідних та достатніх ознак [3]. У фокус уваги переноситься специфіка значення як надбання індивіду, що означає дослідження мовної семантики з позицій особливостей становлення та функціонування мовленнєво-мовного механізму людини.

За переконанням О. Залевської, перспективним є підхід до значення слова, який пояснює, що знає людина, коли вважає, що розуміє слово, на чому побудоване переживання значення слова як знайомого, зрозумілого, які стратегії та опорні елементи використовуються під час пошуку слів у пам'яті при розумінні усних та писемних текстів [2, с. 97]. Це положення має орієнтувати науковців у галузі логопедії на особливе структурування навчального матеріалу, системи методів й прийомів під час розробки корекційних методик.

Планомірний хід розпочатої в кінці ХХ ст. модернізації спеціальної освіти характеризують критичним аналізом її змісту, програмно-методичного забезпечення з метою теоретичного обґрунтування з позицій сучасного наукового надбання й подальшого розвитку та впровадження в практику навчання прогресивних ідей, відмову від застарілих, малоефективних підходів. У концепції загальномовленнєвої підготовки дітей з порушеннями розвитку до шкільного навчання (1997) у вітчизняних наукових роботах методологічного спрямування (С. Конопляста, Є. Соботович, В. Тарасун, М. Шеремет) висловлюється думка, що існуюча традиційна система мовленнєвої підготовки дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку до шкільного навчання в

аспекті формування мовних засобів спілкування обмежується зазвичай нарощуванням лексичних одиниць з позиції традиційної лінгвістики та дидактики [6]. Тлумачення семантики за словником, навіть максимально наближене до того, як розуміє те чи інше слово пересічний носій мови, не може досягти розвивальної мети в логопедичній практиці. Сучасні психолінгвістичні позиції в дослідженні мовних значень спрямовують наукові дослідження в галузі корекційної педагогіки на пошуки адекватних мовній патології в дітей новітніх технологій корекції.

Як засвідчують результати психолінгвістичних експериментів, форма репрезентації знань, зокрема й усього того, що пов'язане в людини зі словом, не є фіксованою й заданою завчасно, вона залежить від ситуації, у якій здійснюється акт пізнання. Особливу роль у цьому відіграє й метакогнітивна активність суб'єкта пізнання – дитини із ТПМ, взаємодія перцептивної готовності, емоційно-оцінювальних переживань і когнітивних очікувань суб'єкта, який пізнає навколишню дійсність [2, с. 100]. Такі позиції в семантичних дослідженнях надзвичайно важливі й мають спрямовувати організацію та зміст словникової роботи в логопедичній практиці.

Згідно із ситуаційним підходом в психолінгвістиці, реалізація значення слова для людини відбувається через уведення його в більшу одиницю – фрейм, сцену, сценарій, подію. Значення функціонують не окремо, а в певних зв'язках, які складаються в більш широкі об'єднання: групи, поля, сіті [8]. Ідеї Р. Солсо, В. Шабеса, з роботами яких пов'язують започаткування цього напрямку, продуктивно розвиває в українській методології навчання дітей із ТПМ В. Тарасун. Підтверджується можливість інтенсифікації навчання дітей із мовленнєвою патологією шляхом застосування семантичних фреймів, фреймів-сценаріїв, фреймів-оповідань, що сприяє розвитку образного мислення, дозволяє структурувати інформацію, отже, і підвищує рівень розуміння змісту навчальних текстів, забезпечує більш міцне запам'ятовування інформації.

Керований педагогом процес формування фреймів, на думку В. Тарасун, організовує емоції, моторну діяльність, думки та мовлення, і, як результат, відпрацьовуються системи пошуку й видобування інформації, необхідної для вирішення конкретної навчальної ситуації [7, с. 308 – 309].

Аналіз психолінгвістичних досліджень свідчить, що значення слова розглядається разом із процесами його функціонування й лексиконом загалом та місцем ментального лексикону в мовленнєво-мовному механізмі людини й у системі пізнання як «засіб виходу на індивідуальну картину світу, що особистісно переживається, у всьому багатстві її сутностей, якості, зв'язків і відношень, емоційно-оцінних нюансів» [2, с. 133].

Науково-експериментальна діяльність та розробка навчально-методичного забезпечення навчання дітей із тяжкою мовленнєвою патологією, в основі якої методологічна база логопедії, збагачена теоретичним надбанням психолінгвістики, нейролінгвістики, когнітивної лінгвістики, переконливо засвідчує свою ефективність. Так, уперше з урахуванням функціонально-цільових чинників, психолінгвістичних механізмів дій із мовними знаками складної семантичної структури здійснено комплексне дослідження засвоєння, ідентифікації та використання фразеологізмів молодшими школярами із ТПМ під час побудови висловлювань у діяльності мовленнєвого спілкування (М. Шеремет, Т. Махукова). У початковій ланці шкільної освіти передбачається лише пропедевтичне ознайомлення учнів із деякими поширеними у розмовному мовленні фразеологізмами, але систематичне вивчення цього пласту лексики, засвоєння дітьми поняття «фразеологізм» не передбачене вимогами програми, отже, і недостатньо розроблене навчально-методичне забезпечення. Закріплена традиція ознайомлення та уведення фразеологізмів у систему лексичних одиниць при розширенні й систематизації семантичних полів свідомості дитини, починаючи із середньої школи, зумовлена наявною в методичній літературі думкою про

проблематичність адекватного розуміння фразеологізмів, метафор до визначеного віку (приблизно десяти-одиннадцяти років). Для науковців у галузі корекційної педагогіки цей факт означає втрату сензитивного для розвитку мовлення віку. Відповідно до положень когнітивної лінгвістики, фразеологізми разом із словами складають мовну картину світу особистості, яка тісно пов'язана із когнітивною картиною дійсності представника національної культури народу. Отже, без оволодіння дитиною із ТПМ семантики фразеологізмів система мовних знаків, що об'єктивують той чи той концепт свідомості, буде значно усіченою, а мовна особистість – збідненою в можливостях репрезентації знань для вирішення комунікативних завдань. За нашим переконанням, розв'язання проблеми формування культури спілкування засобами фразеологізмів можливе за умови розробки спеціальної методики, у якій однією з психолого-педагогічних умов ефективності стане обов'язковість структурування лінгвістичного матеріалу відповідно до послідовних операцій комбінування та операцій вибору з парадигм мовних елементів (згідно із моделлю породження мовленнєвого висловлювання) [1; 3]. Ураховуючи провідний дефект при ТПМ – порушення формування процесів поверхневого формально-граматичного рівня синтаксичної організації висловлювання, першим кроком першого етапу зазначеної експериментальної методики стала опора й актуалізація збережених у дітей із ТПМ глибинних смислових елементів породження висловлювання, семантико-прагматичних значень, які визначають діяча комунікативної ситуації та дії, які він виконує [1]. Фокусування уваги на фразеологізмі на другому кроці навчання, засвоєння його значення та органічне введення складної за семантичною структурою мовної одиниці в парадигму синонімів не викликало значних утруднень у дітей із ТПМ, було зрозумілим і природним при оцінній характеристиці вчинків діяча з позиції соціально-етичних норм за допомогою вибору оптимального лексичного засобу. Підсумовуючи сказане, підкреслимо,

що запорукою високого результату в зазначеному вище дослідженні став критичний підхід до перегляду застарілих позицій у методиці навчання рідної мови дітей із ТПМ, що ґрунтуються лише на моделях структурної лінгвістики. Без опори на міждисциплінарний синтез сучасних теоретичних положень в методології логопедії й урахування компенсаторних загальнофункціональних механізмів діяльності дітей із ТПМ, без виявлення організаційних резервів корекційного навчання не була б можлива навіть сама постановка мети цього експерименту [5; 9].

Варто зупинитися ще на одному методологічному положенні вітчизняної логопедії, побудованому на теоретичних дослідженнях когнітивної лінгвістики (В. Карасик, О. Кубрякова, З. Попова, Ю. Степанов, Й. Стернін та ін.). Одне із ключових понять когнітивної лінгвістики – поняття **концепту**. Концепт, за визначенням З. Попової та Й. Стерніна, – це «дискретне ментальне утворення, яке є базовою одиницею мисленнєвого коду людини з відносно упорядкованою внутрішньою структурою й представляє результат пізнавальної (когнітивної) діяльності особистості й суспільства та містить комплексну, енциклопедичну інформацію про предмет або явище, які відображаються, про інтерпретацію цієї інформації суспільною свідомістю й ставленням суспільної свідомості до цього явища або предмета» [4, с. 34]. Мова є одним із засобів доступу до свідомості людини, до його концептосфери, до змісту і структури концептів як одиниць мислення. Через мову можна пізнати й розгорнути назовні значну частину концептуального змісту свідомості [Там само].

Теоретичне надбання когнітивної лінгвістики дозволяє по-новому осмислити зміст та прийоми лексичної логопедичної роботи з дітьми із ТПМ. Добираючи вербальний матеріал, вибираючи прийоми засвоєння мовних значень, необхідно керуватися провідною метою – методично грамотно сприяти формуванню ментального лексичного збагачення дитини, формувати вміння усвідомленого довільного користування системою

мовних значень з метою максимально повного, точного висловлення думки, здійснення комунікації, переробки в знання навчальної інформації, оформленої за законами сучасної української мови.

У цій статті ми висвітлили той аспект міждисциплінарного синтезу теоретичних досліджень у збагаченні методології науково-методичних пошуків в українській логопедії, що переважно стосується формування лексико-семантичного компонента мовленнєвої системи дітей із ТПМ. Здійснюються дослідження актуальних проблем, що характеризують особливості ділового спілкування дітей із ТПМ у навчальній діяльності, яка є міцним стимулом опанування мови. Зміст та результати цієї науково-експериментальної роботи буде представлено в подальших публікаціях.

Література

1. Ахутина Т. В. Порождение речи: нейролингвистический анализ синтаксиса / Т. В. Ахутина. – 3-е изд. – М. : Изд-во ЛКИ, 2008. – 224 с.
2. Залевская А. А. Введение в психоллингвистику / А. А. Залевская. – М. : РГГУ, 1999. – 348 с.
3. Леонтьев А. А. Психоллингвистические единицы и порождение речевого высказывания / А. А. Леонтьев. – изд. 4-е, стер. – М. : КомКнига, 2007. – 312 с.
4. Попова З. Д. Когнитивная лингвистика / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М. : АСТ : Восток-Запад, 2007. – 314 с. – (Лингвистика и межкультурная коммуникация. Золотая серия).
5. Махукова Т. В. Формування культури спілкування у дітей молодшого шкільного віку із тяжкими порушеннями мовлення засобами фразеологізмів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.03 «Корекційна педагогіка» / Т. В. Махукова. – К., 2012. – 21 с.
6. Собонович Є. Ф. Концепція загально-мовленнєвої підготовки аномальних дітей до шкільного навчання / Є. Ф. Собонович // Дефектологія. – 1997. – № 1. – С. 3 – 8.

7. Тарасун В. В. Логодидактика : навч. посіб. / В. В. Тарасун. – 2-е вид. – К. : Слово, 2011. – 392 с.

8. Шабес В. Я. Событие и текст / В. Я. Шабес. – М. : Высш. шк., 1989. – 175 с.

9. Шеремет М. К. Поняття мовлення і мислення в системі підготовки дошкільників з тяжкими порушеннями мовлення до школи / М. К. Шеремет // Корекційна педагогіка. – 2008. – № 1. – С. 6 – 8.

* * *

Шеремет М. К., Махукова Т. В.
Міждисциплінарний синтез теоретичних досліджень у збагаченні методологічної бази логопедії

У статті проаналізовано низку теоретичних досліджень у галузі психолінгвістики та когнітивної лінгвістики, які визначають сучасні підходи до проблеми організації ментального лексикону в мовленнєво-мовному механізмі людини та до вивчення значення мовних знаків як елементів мовної свідомості когнітивної природи в їхньому зв'язку з національною культурою. Представлено ефективні результати науково-експериментальної діяльності з розробки навчально-методичного забезпечення навчання дітей із тяжкими порушеннями мовлення, в основу якої покладено методологічну базу вітчизняної логопедії, збагачену прогресивним теоретичним надбанням зазначених наук.

Ключові слова: методологічна база логопедії, міждисциплінарна парадигма корекційного впливу, діти із тяжкими порушеннями мовлення (ТПМ), лексичний компонент мовлення.

Шеремет М. К., Махукова Т. В.
Междисциплинарный синтез теоретических исследований в обогащении методологической базы логопедии

В статье проанализирован ряд теоретических исследований в области психолингвистики и когнитивной лингвистики, которые

определяют современные подходы к проблеме организации ментального лексикона в рече-языковом механизме человека и к изучению языковых знаков как элементов языкового сознания когнитивной природы в их связях с национальной культурой. Представлены эффективные результаты научно-экспериментальной деятельности по разработке учебно-методического обеспечения обучения детей с тяжелыми нарушениями речи, в основе которых методологическая база украинской логопедии, обогащенная прогрессивным теоретическим достижениям указанных наук.

Ключевые слова: методологическая база логопедии, междисциплинарная парадигма коррекционного воздействия, дети с тяжелыми нарушениями речи (ТНР), лексический компонент речи.

Sheremet M. K., Mahukova T. V.
Interdisciplinary Synthesis of the Theoretical Studies in Enhancement of Speech-language Therapy Methodology

The article analyzes a number of theoretical researches in the sphere of psycholinguistics and cognitive linguistics that determine modern approaches to the problem of mental lexicon organization in the human language and speech mechanism and to the study of linguistic signs as cognitive elements of language consciousness in their relation to the national culture. The best scientific and experimental practices of the development of educational and methodological support of teaching children with severe speech impediments, based on the methodology of the Ukrainian speech-language therapy and enriched by the progressive theoretical achievements of psycholinguistics and cognitive linguistics, are given.

Key words: methodological basis of speech-language therapy, interdisciplinary paradigm of special education, children with severe speech impediment (SSI), the lexical component of speech

*Стаття надійшла до редакції 10.07.2012 р.
Прийнято до друку 31.08.2012 р.*